

MECAZLI SÖZCÜKLERİN TENASÜP İÇİNDEKİ YERİ*

Ülkü ÇETİNKAYA KARAKOYUN**

Öz

Belagatte tenasüp, fikrî bir sebepten veya mahiyetlerindeki bir özellikten dolayı, anlamları arasında tezat dışında bir ilgi bulunan sözcüklerin aynı ifadede toplanması yoluyla oluşan bir edebî sanattır. Bir başka deyişle, bir metinde çağrışım yoluyla aralarında biçimsel ya da anlamsal bağıntılar kurulabilen sözcüklerin oluşturduğu bütünün yarattığı çağrışım alanı veya aynı temaya bağlı olan kelime ve deyimlerden oluşan kelime alanıdır. Metin analizlerinde, tenasüpleri oluşturan söz varlığı ile ilgili saptamalar, bu sözcüklerin düzenlamları itibariyle yarattıkları aynı temaya bağlı olma uyumuna göre yapılmaktadır. Ancak kimi metinlerde, bazı sözcükler düzenlamlarıyla değil, metnin bağlamı içinde kazandıkları mecazî (figurative) anlamla tenasüp içinde yer almaktadırlar. Yaygın olduğu şekilde düzenlamlarıyla değil de, metnin bağlamı içinde kazandıkları mecazî (figurative) anlamla tenasübe iştirak eden bu sözcüklerin, söz konusu tenasübü oluşturan sözcükler sıralamasında gösterilip gösterilmemesi tartışmaya açık bir konudur. Ancak, tenasübe eşlik eden anlamın istiare yoluyla başka bir sözcükle temsil ediliyor olması, o sözcüğün tenasübü oluşturan sözcüklerden sayılmasına engel görülmemesi gerekir. Çünkü özellikle şiir dilinde, anlam büyük ölçüde bağlam içinde ortaya çıkan bir durumdur. Bu bildiride, edebî metinlerden seçilen tenasüp örneklerinden hareketle, mecazlı sözcüklerin tenasüp içindeki yeri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Belagat, tenasüp, mecaz, istiare, çağrışım alanı, kelime alanı.*

---

* Bu makale, *IV. Uluslararası Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu* (25-27 Ekim 2018 / Ankara-Türkiye)'nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, DTCF, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
e-posta: cetinkayaulku@gmail.com

LOCATION OF FIGURATIVE WORDS IN TANĀSUB

Abstract

In Balāgha tanāsub is a literary art in which because of an intellectual cause or a property in its quality, the related words which have meaning concerns -except opposites- come together in the same passage. In other words it is an associative field that is created by the unity which comprises of words that can be correlated formally or semantically; or it is a lexical field that consists of words and expressions which is connected to same theme. In text analysis the vocabulary that constitutes the tanāsub is determined according to correlation harmony of vocabularies on account of their real meanings. However in several texts, some words take part in an associative field by their contextual figurative meanings not with their real meanings. It is a problematic matter whether those words are involved in the tanāsub or not. However due to the meaning comes together with the tanāsub as a metaphore; it does not mean it cannot be involved the vocabulary which constitutes the tanāsub. Because the meaning -especially in poetic language- emerges according to the context. In this paper the location of figurative words in the tanāsub is evaluated with reference to samples of tanāsub has been extracted from literary texts.

Keywords: *Balāgha, tanāsub, figure of speech, metaphore, associative field, lexical field.*

Şiir incelemelerinde tenasüpler değerlendirilirken kimi sözcüklerin, bilinenin aksine düz anlamlarıyla değil, mecazî anlamlarıyla tenasübe iştirak ettikleri dikkat çekmektedir (Çetinkaya 2015: 54-57). Dolayısıyla bu çalışmada, söz konusu durumu tartışmaya sunmak amacıyla, divan şiirinden seçilen beyitlerdeki tenasüp örneklerinden hareketle, mecazlı sözcüklerin tenasüp içindeki yeri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Belagatte *tenasüp*, fikrî bir sebepten veya mahiyetlerindeki bir özellikten dolayı, anlamları arasında tezat dışında bir ilgi bulunan sözcüklerin aynı ifadede toplanması yoluyla oluşan bir edebî sanat olarak tanımlanmıştır (Bilgegil 1989: 276). Bir başka deyişle, bir metinde çağrışım yoluyla aralarında biçimsel ya da anlamsal bağıntılar kurulabilen sözcüklerin oluşturduğu bütünün yarattığı *çağrışım alanı* veya aynı temaya bağlı olan kelime ve deyimlerden oluşan *kelime alanı*dır.

Metin analizlerinde, tenasüpleri oluşturan söz varlığına ilişkin saptamalar, bu sözcüklerin *düz anlamları* itibariyle yarattıkları aynı temaya bağlı olma uyumuna göre yapılmaktadır. Ancak kimi metinlerde, bazı

sözcüklerin *düzanlam*larıyla değil, metnin bağlamı içinde kazandıkları *mecazî (figurative)* anlamla tenasübe iştirak ettikleri görülmektedir.

Bilindiği gibi mecaz türlerinden *istiare* dilde çokanlamlılığın nedenlerinden biridir. Özellikle şiir dilinin en temel anlatım özelliklerinden biri olan istiareler, başlangıçta onu ilk söyleyene ait iken, zamanla başkaları tarafından kullanıldıkça benimsenip dile yerleşebilir; *mecâzî (figurative) anlam, yan anlam (connotation)* olarak sözlüklerde yer alır (Aksan 1971: 124). Nabî'nin şu beytinde yer alan *leb* sözcüğü bu duruma bir örnektir:

Olaldan zevk-yâb-ı âb-ı şahrâ meşreb-i deryâ

Dem-â-dem bûs ider dâmân-ı şahrâyı **leb-i derya** (Bilkan 1997: 457)

Şair burada, günümüz Türkçesiyle ifade edecek olursak :“Deniz, ovanın suyundan zevk almayı alışkanlık edindiğinden beri, zaman zaman denizin dudağı ovanın eteğini öper.” demektedir.

Bu beyitte *leb* sözcüğü *dudak* anlamında kullanılmış olup, *dudak* bu sözcüğün *düzanlamıdır*. Ancak *istiare* yoluyla *kıyı, kenâr* anlamı yaygınlaşıp *yananlam* olarak sözlüklerde yer almıştır. Nitekim beyitte sözcüğün *kıyı, kenar* anlamı, *âb, deryâ, sahrâ* sözcükleriyle kurduğu tenasüp ilgisıyla *ihâm-ı tenasüp* oluşturmuştur.

Ancak, şiir dilinde *istiareler* yoluyla yeni anlam kazanmış pek çok sözcük ise kullanım açısından yaygınlaşmadığı için, sözcüğün kazandığı yeni anlam ancak yer aldığı metnin bağlamında kalmıştır.

Yaygın olduğu şekilde *düzanlam*larıyla değil de, metnin bağlamı içinde kazandıkları *mecazî* anlamla tenasübe iştirak eden bu sözcüklerin, söz konusu tenasübü oluşturan sözcükler sıralamasında gösterilip gösterilmemesi tartışmaya açık bir konudur.

Belagatte *tenasüp* teriminin tanımına bakıldığında, tenasübü oluşturan sözcükler arasındaki anlam ilgisine yönelik hemen bütün kaynaklardaki ortak hüküm, anlamları arasında tezat dışında bir ilgi bulunan sözcüklerin aynı ifadede toplanmasıdır (Ahmet Cevdet Paşa 2000: 102; Mehmed Rif'at 1308: 342-343; Muallim Naci 1990: 130; Recaizade Mahmud Ekrem 1299: 327; Bilgegil 1989: 276; Saraç 2007: 160). Dolayısıyla terimin tanımından, sözcükler arasındaki anlam uyumunun tezat olmamak koşuluyla, her türlü ilgiyi kapsadığını anlamaya engel bir durum olmadığını söylemek mümkündür. Yani sözcükler, metnin bağlamı içinde aynı temaya bağlı olmak koşuluyla *düzanlamı, yananlamı, mecazî* anlamıyla veya *eşanlamlılık, kökteşlik (iştikak), çağrışım* vb. ilgilerle bir uyum oluşturuyorsa tenasüpten söz etmek kaçınılmaz olmalıdır. Nitekim bu

noktada, Doğan Aksan'ın, *göstergenin anlam çerçevesi* olarak adlandırdığı, göstergelerin dil düzeni içinde anlam açısından taşıdığı bütün değerleri, temel anlamlarıyla birlikte yan anlamlarını, dinleyen/okuyanda çağrıştırdığı başka kavramların tümünü, göstergeye bağlı bulunan bütün öğeleri içine alan bir çerçevenin varsayılabileceğine ilişkin görüşü önem kazanmaktadır. (2006: 76,78)

Mecazlı sözcüklerin tenasüp içindeki yeri ile ilgili olarak, divanlara bakıldığında pek çok örneğine rastlanabilecek beyitlerden bir kısmı burada örnek olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Nabî (ö.1712)'nin,

Yâ Resûlallâh kuluñ Nabî *garîk*-i *nâr* olur

Aña *keştîbân*-ı luftuñ eylemezse *medd-i bâ* (Bilkan 1997: 736)

yani “Ey Allah’ın Resulü! [Eğer] Senin lutuf kaptanına ona kulaç atmazsa (onu kurtarmak için el uzatmazsa), kulun Nabî ateşe (ateş denizine) batar (boğulur).” dediği beyitteki *nâr* sözcüğü *ateş* anlamında olup; *batan*, *boğulan* anlamındaki *garîk* karinesinden dolayı kapalı istiare yoluyla *deniz* anlamına gelmektedir. Ancak bu anlam yalnızca buradaki bağlam için geçerlidir. Sözcük burada kazandığı bu yeni anlamıyla, *garîk*, *keştîbân*, *medd-i bâ* sözcükleriyle oluşan deniz konulu tenasübe eşlik etmektedir.

Nabî'nin,

Yoğdur imkân-ı *teneffüs çâr-mevc*-i şükürden

Biz Hudâ'nuñ *garğa*-i *ihsân*-ı gün-â-günyuz (Bilkan 1997: 652)

Yani “Biz Allah’ın türlü türlü ihsanına (ihsan denizine) batmışız. [Bu nedenle] şükür tufanından nefes almaya imkân yoktur.” dediği bu beyitte *lutuf*, *iyilik*, *bağış* anlamındaki *ihsân* sözcüğü de *suya batmış* anlamındaki *garğa* karinesiyle kapalı istiare yoluyla *deniz* anlamı kazanmıştır. Sözcük bu anlamıyla, *teneffüs*, *çâr-mevc*, *garğa* sözcüklerinin yarattığı tenasüp içinde yer almaktadır.

Nabî bir başka beyitte,

‘Aceb gelür mi o gün kim bu dide-i hün-bâr

Ola *şinâver*-i *emvâc*-ı *nûr*-ı ‘arız-ı yâr (Bilkan 1997: 1237)

“Acaba bu kanlı gözyaşları döken gözümün, sevgilinin yanağının nurunun (nur denizinin) dalgalarında yüzeceği o gün gelir mi?” demektedir.

Buradaki *ışık* anlamındaki *nûr* sözcüğü de *dalgalar* anlamındaki *emvâc* karinesinden dolayı, kapalı istiare yoluyla *deniz* anlamındadır. *Nûr*

sözcüğü bağlam içinde kazandığı *deniz* anlamıyla, beyitteki *şinâver* (*yüzücü*) ve *emvâc* sözcükleriyle birlikte tenasüp oluşturmuştur.

Yine Nabî'nin,

Sipihriñ gerdişin yād eyleyüp aḡterden el çekdük

Yemüñ çîn-i cebînin seyr idüp *gevherden* el çekdük (Bilkan 1997: 799)

“Göğün (feleğin) dönüşünü hatırlayıp yıldızdan; denizin alındaki kırışıklıkları görüp inciden vazgeçtik.” dediği beyitte ise, *kızgınlık veya üzüntü nedeniyle alında oluşan kırışıklık, buruşukluk* anlamındaki *çîn-i cebîni*, teşhis yoluyla insan olarak hayal ettiği *yem* (*deniz*) sözcüğüne ait bir özellik olarak göstermiştir. Dolayısıyla bağlam içinde, *yem* (*deniz*) karinesi *çîn-i cebînin* kapalı istiare yoluyla dalga anlamına işaret etmektedir. *Çîn-i cebîn*, dalga anlamıyla *yem* (*deniz*) ve *gevher* (*inci*) sözcükleriyle birlikte tenasüp oluşturmuştur.

Fuzulî (ö.1556)'nin

Hevâ' arāyis-i gülzâra oldı çihre-güşâ

Bahâr gülşene geydürdi *hulle-i hadrâ* (Akyüz vd. 1958: 15)

“Hava gül bahçesinin gelinlerine yüz açıcı oldu. Bahar, gül bahçesine yeşil kaftan giydirdi.” dediği beyitte *'arâis* ile kastedilen, kapalı istiare yoluyla, bahçedeki çiçekler; *hulle-i hadra* ile kastedilen ise açık istiare yoluyla bahçedeki bütün bitkilerin büründüğü yeşil yapraklardır. Dolayısıyla buradaki *'arâ'is* (çiçekler) ve *hulle-i hadrâ* (yapraklar); *hevâ*, *gülzâr*, *bahâr* ve *gülşen* sözcükleriyle birlikte bahar mevsimiyle ilgili tenasüp oluşturmaktadır.

Bakî (ö.1600)'nin bir hazaniyesine ait,

Eşcâr-ı bâğ hırka-i tecrîde girdiler

Bâd-ı hazân çemende *el aldı çenârdan* (Küçük 1994: 329)

“Bahçenin ağaçları tecrit hırkasına girdiler. Sonbahar rüzgârı çınardan el aldı.” denilen beyitte de, *eşcâr-ı bâğ* hırka-i tecride girmek karinesiyle tarikatteki *dervişler*, *bâd-ı hazân* el almak karinesiyle *mürit*, *çenâr* ise *bâd-ı hazâna* el vermek karinesiyle *şeyh* olarak kişileştirilmiştir. *Çemen* ise açık istiare yoluyla *tarikattir* Dolayısıyla bağlam içinde istiare yoluyla mecazî anlam kazanan *eşcâr-ı bâğ*, *bâd-ı hazân*, *çenâr* ve *çemen*; *derviş*, *mürit*, *şeyh*, *tarikat* anlamlarıyla *hurka-i tecride girmek* ve *el almak* deyimleriyle birlikte tasavvuf terminolojisine ilişkin bir tenasüp

oluştururken, düz anlamlarıyla da sonbaharda doğanın görünümüne ilişkin bir tenasüp oluşturmuşlardır.

Bakî,

Dâne *haṭ jâle nuḳâṭ* nefha-i müşgîn *ma'nâ*

Yazdı *levh*-i çemene bir *gazel*-i ter **sünbül** (Küçük 1994: 64)

beytinde ise “Tohumlarını yazı, üzerindeki çiy tanelerini nokta, güzel kokusunu anlam yapan sünbül, çemen levhasına yeni bir gazel yazdı.” diyerek sünbülü teşhis yoluyla şair olarak hayal etmiştir. Dolayısıyla burada sünbül düz anlamıyla (çiçek) *dâne*, *jâle*, *nefha-i müşgîn* ve *çemen* sözcükleriyle birlikte bahçe veya doğa konulu bir tenasüp içinde yer alırken; bağlam içinde istiare yoluyla kazandığı *şair* anlamıyla da *hat*, *nukât*, *ma'nâ*, *levh* ve *gazel* sözcükleriyle birlikte edebiyatla ilgili tenasüp içinde yer almıştır.

Nailî-i Kadim (ö. 1666)'in,

Bu 'âlem pây-tâ-ser *kûh* kûh-ı miḥnet u ğamdur

İder her **tîşe-kâr**-ı ârzü bir *Bî-sütûn* peyda (İpekten 1970: 215)

Yani “Bu dünya baştan ayağa dağ, mihnet ve gam dağıdır. (Burada) Her arzu baltacısı bir Bî-sütun ortaya koyar.” dediği beytinde *kûh*, *tîşe-kâr* ve *Bî-sütûn* sözcüklerinin işaret ettiği Ferhat ve Şirin hikâyesine telmih dolayısıyla, buradaki tîşekâr sözcüğünün, açık istiare yoluyla hikâyenin erkek kahramanı Ferhat olduğunu düşünmek mümkündür. Buna göre, Ferhat'ın müstear adı olan *tîşekâr*, *kûh*, *miḥnet*, *gam* ve *Bî-sütûn* sözcükleriyle birlikte Ferhat ve Şirin hikâyesiyle ilgili bir tenasüp oluşturmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma için seçilen örneklerde de görüldüğü üzere, kimi metinlerde, bazı sözcükler *düzanlamlarıyla* değil, metnin bağlamı içinde kazandıkları *mecazî* anlamla tenasüp içinde yer almaktadırlar. Yaygın olanın aksine, metnin bağlamı içinde kazandıkları *mecazî* anlamla tenasüp içinde yer alan bu sözcüklerin, söz konusu tenasübü oluşturan sözcükler sıralamasında gösterilip gösterilmemesi tartışmaya açık bir konu olmakla birlikte, tenasübe eşlik eden anlamın istiare yoluyla başka bir sözcükle temsil ediliyor olması, o sözcüğün tenasübü oluşturan sözcüklerden sayılmasına engel görülmemesi gerekir. Çünkü, özellikle şiir dilinde, anlam büyük ölçüde bağlam içinde ortaya çıkan bir durumdur. Nitekim son yıllarda

divanların bağlamsal sözlüklerine ilişkin yüksek lisans ve doktora düzeyinde tez çalışmaları hız kazanmıştır.

Kaynaklar

- Ahmet Cevdet Paşa (2000). *Belâgat-i Osmâniyye*, haz. Turgut Karabey-Mehmet Atalay, Ankara: Akçağ Yayınları.
- AKSAN, Doğan (1971). *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*, Ankara: AÜ. DTCF Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2006). *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Ankara: Engin Yayınevi.
- AKYÜZ, Kenan, Beken, Süheyl, Yüksel, Sedit, Cunbur, Müjgan (1958). *Fuzuli-Türkçe Divan*, Ankara: İş Bankası Yayınları.
- BİLGEGİL, M. Kaya (1989). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgât)*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- BİLKAN, A. Fuat (1997). *Nâbî Divânı*, 2, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ÇETİNKAYA, Ülkü (2015), “Tenasüp ve Nabi Divanı'nda 'Deniz' Temasına Bağlı Sözcüklerle Kurulan Tenasüp Sıklığı”. *Türkoloji Dergisi*, 21(1), Ankara: 35-64.
- FİLİZOK, Rıza (2001). *Anlam Analizine Giriş*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- İPEKTEN, Haluk (1970). *Naili-i Kadim Divanı*, İstanbul: MEB. Yayınları.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994). *Bâkî Divanı (Tenkitli Basım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mehmed Rif'at (1308). *Mecâmi 'u'l-Edeb*, Dersaadet: Kasbar Matbaası.
- Muallim Naci (1990). *İstılahat-ı Edebiyye-Edebiyat Terimleri*, haz. Alemdar Yalçın, Abdülkadir Hayber, Ankara: Akabe Yayınları.
- Recaizâde Mahmud Ekrem (1299). *Ta'îm-i Edebiyyât*, İstanbul: Mihrân Matbaası.
- SARAÇ, M.A. Yekta (2007). *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, İstanbul: 3F Yayınevi.
- VARDAR, Berke (2002) *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.